

PŘEHLEDOVÉ STUDIE

Kognitívne prístupy k metafore

IVAN ŠÍPOŠ

Ústav experimentálnej psychológie SAV, Bratislava

V súčasnej psychológii sa v oblasti vzťahu jazyka a myslenia, poznania zaostruje pozornosť na výskum figuratívnej reči, osobitne na metaforu. Metafora sa stáva interdisciplinárnym problémom psychológie, jazykovedy, filozofie, teórie umelej inteligencie. Základné teoretické a experimentálne prístupy sme pred niekoľkými rokmi zhrnuli v syntetickom článku o vzťahu figuratívneho jazyka a sémantickej pamäti (Šípoš, 1983). V tejto syntetickej štúdiu sa pokúsime naznačiť súčasný stav teoretických a empiricko-výskumných zistení a poznatkov v oblasti metafory, pričom naše ťažisko bude v analýze kognitívnych aspektov metafory a v hľadaní takých jej východiskových princípov, ktoré by boli podnetné pre konkrétny empirický psychologický výskum.

INTERAKČNÁ TEÓRIA

Literárna veda zaraďuje metaforu k trópom a v rámci aristotelovskej tradície ju chápe ako nepriame pomenovanie, ako použitie slova v prenesenom význame (Žilka, 1984, s. 90). Nebudú nás zaujímať lexikalizované metafory (kohútik na vodovode, krídla na dverách, uši na hrnci), ani ošúchané metafory (mať veľké oči, mať dlhé prsty), ale originálne metafory známe najmä z umeleckého prejavu a tvorené zväčša metaforickou genetivnou väzbou pomocou personifikácie (oči domu), animizácie (krídla blesku), naturifikácie (hviezdy očí), synestézie (stín zvuku) a oxymoron (vojsko mieru). Literárnovedné a štylistické hľadiská metafory sú dnes podrobne rozpracované (Mistrík, 1977, s. 244—249; Pavelka, 1982). Osobitne podrobná je v tomto smere monografia J. Pavelku (1982), v ktorej sa metaforou nazýva to slovné spojenie, ktoré artikuluje metaforický význam. Ide o to slovné spojenie, ktoré predstavuje najmenší možný, relatívne samostatný sémanticko-gramatický kontext, obsahujúci najmenej jedno slovo, ktorému je priradený iný ako lexikálny, t.j. slovníkom nekodifikovaný význam (Pavelka, 1982, s. 47). Uvedený autor oceňuje poňatie V. Šklovského, podľa ktorého jestvuje vzájomná súvislosť emocionálnej, sémantickej a gnozeologickej funkcie metafory, pričom sa používa obrazný jazyk (cit. d. s. 32). Súčasne má pripomienky ku koncepcii J. Mukařovského, podľa ktorej sa v metafore posilňuje konotačný význam a oslabuje význam denotačný. Toto stanovisko priznáva metafore len sémantické, štylistické, resp. emocionálne funkcie (cit. d. s. 52—53). Keďže metaforický význam je istý druh odrazu a poznanie objektívnej reality, je kľúčom k analýze metafory jej pragmatický kontext, ktorý J. Pavelka stotožňuje s oblasťou tých interakčných polí predmetom denotovaných znakmi, ktoré nadobúdajú ekvivalentnú podobu v sémantických poliach znakov, rozšírený o komunikačný kontext (cit. d. s. 55). Za hrubé a k interpretačným nejasnostiam vedúce považuje poňatie I. A. Richardsa z r. 1936, ktoré význam metafory rozkladá na dve základné zložky: tenor a nosič, ktoré na seba vzájomne pôsobia (Pavelka, 1982, s. 51). Treba však povedať, že práve tohto východisko použil M. Black (pozri Šípoš, 1983) k rozvinutiu interakčnej teórie metafory, ktorá plodne stimulovala súčasný empirický psychologický výskum v tejto oblasti. J. Pavelka nezávisle prichádza tiež k pojmu interakcie (interakčné polia), ako sme to uviedli vyššie.

Koncepciu M. Blacka uvedieme podľa jeho upravenej verzie z novej štúdie (Black, 1979). M. Black analyzuje kognitívne aspekty niektorých metafor z vedy, filozofie, bežného života (napr. silové pole vo fyzike). Tajomstvo metafory je v tom, že hovoríme jedno a myslíme druhé. Komunikaťor používa konvenčné prostriedky na vytvorenie neštandardného účinku, takže význam zaujímavej metafory je zvyčajne nový, tvorivý, neodvoditeľný zo štandardného lexikónu. Pri aktívnej metafore treba rozlišovať dôraz a rezonanciu. Metafora je dôrazná do tej miery, do akej jej tvorca nedovolí na ňu variácie alebo substitúciu za použité slová, najmä nie za ohnisko metafory. Pod ohniskom sa chápe metaforický termín, zvyšok je rámcom. Opak „dôrazného“ je voliteľný, rozšíriteľný, ozdobný. Rezonantné sú metafory s vysokým stupňom implikatívnej elaborácie. M. Black (1979) uvádza tieto postuláty interakčnej teórie:

1. Metaforická výpoveď má dva subjekty: primárny a sekundárny.
2. Sekundárny subjekt je skôr systém, ako individuálna vec. „Spoločnosť je more“ nehovorí o mori, ale o systéme vzťahov.
3. Metaforická výpoveď premieta na primárny subjekt množinu združených implikácií obsiahnutých v implikatívnom komplexe, ktoré sú predpokladateľné o sekundárnom subjekte.
4. Tvorca metaforickej výpovede vyberá, zdôrazňuje, potláča a organizuje príznaky primárneho subjektu tak, že naň aplikuje výpovede izomorfné s časťami implikatívneho komplexu sekundárneho subjektu.
5. V kontexte daného metaforického prehovoru oba subjekty interagujú takto:
  - a) Prítomnosť primárneho subjektu vedie poslucháča k výberu niektorých vlastností sekundárneho subjektu.
  - b) Vedie ho ku konštrukcii paralelného implikačného komplexu, ktorý sa hodí na primárny subjekt.
  - c) Recipročne indukuje paralelné zmeny v sekundárnom subjekte.

Vzťahy medzi významami korešpondujúcich kľúčových slov oboch implikačných komplexov možno klasifikovať takto:

- a) Identita
- b) Extenzia, zvyčajne ad hoc
- c) Podobnosť
- d) Analógia
- e) Metaforická väzba (napr. keď pôvodná metafora implikuje podradené metafory).

M. Black (1979) v tejto súvislosti uvažuje nad metaforou „Manželstvo je hra s nulovým koncom“. Implikačný komplex by mohol byť takýto:

- (G1) „Hra“ je súťaž, zápolenie
- (G2) medzi dvoma súpermi
- (G3) v ktorej jeden hráč môže vyhrať len na úkor druhého
- (M1) Manželstvo je nepretržitý zápas
- (M2) medzi dvoma súpermi
- (M3) v ktorom zisk (moc ? peniaze ? satisfakcia ?) jedného súpera sa získa len na úkor druhého.

G označuje hru, M manželstvo. Ide teda o izomorfnosť G a M, ale zmiešanú projekčnými vzťahmi. Implikačný komplex sekundárneho subjektu metafory je modelom prisúdení primárnemu subjektu. Každá metafora je akoby vrcholom ponoreného modelu.

Koncepciu M. Blacka (1979) modifikujú R. Tourangeau a R. J. Sternberg (1982) na doménovo-interakčnú teóriu. Tá podľa nich najlepšie odpovedá na základné otázky: Čo metafora je? Čo robí metaforou pôsobivou? Ako metafory interpretovať? Podľa teórie porovnania je metafora porovnaním, pri ktorom sa hľadá podobnosť medzi tenorom a nosičom pomocou tzv. základu. Usudzujú, že pojem základu ako spoločných príznakov kategórie tenoru a nosiča je nedostatočným východiskom pre nedoslovné prirovnanie. Často toto samotné prirovnanie má metaforický charakter. Koncepcia prirovnania neobjasňuje ani sviežosť a prekvapivosť mnohých metafor a má ťažkosti s vymedzením pôsobivosti metafory a jej základu. Teória anomálnosti vymedzuje metaforu zjavnými odlišnosťami tenoru a nosiča a anomálnosti ich spojenia. Aj táto koncepcia však je v svojich základoch závislá od prirovnania a, okrem toho, mnohé metafory nijakú zjavnú anomálnosť nezahŕňujú. Doménovo-interakčná koncepcia uvedených autorov vychádza z koncepcie M. Blacka a usudzuje, že metafora vo všeobecnosti zahrňuje videnie niečoho v jednej doméne v pojmoch druhej domény, čo vedie k zmenám pohľadu na obe domény. Koncepty — a príznaky, dimenzie, sémantické vzťahy, ktoré ich charakterizujú — sa roja do domén. V metafore vidíme koncepty odlišných domén tried v analogických pozíciách (t.j. s analogickými príznakmi) v ich vlastných doménach. Domény nám pomáhajú mapovať príznaky použité v jednej doméne na príznaky v druhej doméne. Vymedzujú znaky dôležité pre interpretáciu metafory a vymedzujú povahu a stupeň paralelnosti tenoru a nosiča. Na základe experimentálneho výskumu uvedení autori usudzujú, že pôsobivosť (vhodnosť, kvalita) metafory je pozitívne ovplyvnená vzdialenosťou medzi doménami a negatívne vzdialenosťou v rámci danej domény. Metafora „žralok je jastrab medzi rybami“ (forma: A je B medzi C) má medzidoménovú vzdialenosť malú (vtáky — ryby). Malá je aj vnútrodoménová vzdialenosť, pretože v rámci svojej domény možno na žraloka i na

jastraba ľahko hľadiet ako na veľmi podobné postavenie. Súčasne treba zvýrazniť asymetričnosť tenoru a nosiča. „Ľudia sú vlci“ nemožno zameniť — bez zmeny významu metafory — za „vlci sú ľudia“. Množinovo-teoretický prístup k podobnosti chápe predmety ako súhrny príznakov a podobnosť opisuje porovnávaním príznakov, čo sa využíva aj na analýzu kategorizácie prototypov (Tversky, 1977).

INÉ PRÍSTUPY

Záhada metafory je v tom, že v povrchovej štruktúre metaforickej výpovede niet nápovede na jej hĺbkovú štruktúru. Z takéhoto hľadiska analyzuje metaforu D. S. Palermo (1982). Ide o spôsob, akým jedna osoba vie utvoriť vzťah medzi odlišnými konceptami a komunikovať ho inej osobe bez explicitného vyjadrenia vzťahu.

K povahe tohto vzťahu existujú tri hlavné prístupy:

1. podobnosť
2. interakcia
3. význam sa vynára z celej metafory ako jednoty a nie z jej zložiek.

Pre pochopenie metafory sa vyžaduje obsažná teória významu, ktorá musí zahŕňať pragmatiku, kontext i jazyk. Paradigma jazykovej tvorby jednoduchej ($A = B$) a poročnej ($A : B = C : D$) metafory sa dá v kognitívnej sfére zjednotiť. „Ľlovek je ľiška“ sa dá chápať ako „ľlovek je šikovný, ako ľiška ľstivá“. Metaforické výpovede sú málo predvídateľné a ľažko sa dá anticipovať expandujúci a presúvajúci sa sémantický priestor slov. V úplne odlišných kultúrach sa vyskytujú tie isté metafory. Špecifický základ tenoru a nosiča súvisí vřak s kultúrou, ktorej je ľlovek súčasťou. Možno preto hovoríť o idiosynkratických a všeobecných významoch metafor. Metafory nikdy nezahrňujú záporné vypovede. Tenor a nosič sú príkladom konceptuálnych kategórií, z ktorých vzniká koncept vyššej úroveň. Prototypové príklady konceptu môžu ovplyvniť význam metafory inakšie ako periférne príklady. Nosič ovplyvňuje konceptuálizáciu tenoru cestou nejakých transformačných pravidiel analogických syntaktickému vloženiu jednej vety do inej. Výskumy s metaforou sa len začínajú a môžu nastoliť napr. tieto problémy (Palermo, 1982):

1. Aký je dôsledok interakcie tenoru a nosiča expanziou a transformáciou ich významu?
2. Menia sa tieto významy ako funkcia väčších kontextov, v ktorých sú vložené?
3. Aké kultúrne vplyvy pôsobia na významy?
4. K akým zmenám významov dochádza konceptuálnym vývinom dieťaťa?
5. Existujú univerzálne u ľudí bezohľadu na vek, kultúru a kontext?
6. Existujú univerzálne v rámci kultúr a individuí, ktoré sa ľišia od iných kultúr a jednotlivcov?

Nie sú jednotné názory na princípy ovladajúce metaforu. J. M. Saddock (1979) usudzuje, že tieto princípy majú všeobecný psychologický charakter a nie sú špecificky lingvistické. Pôsobivosť metafory, ako aj metonymie, synekdochy, hyperboly, irónie vzniká zjavným rozporom povedaného a zamýřľaného. Napr. pri irónii sa zväčša myslí opak povedaného. Nedoslovnosť je kruciálne dôležitá pre naše pochopenie spôsobu fungovania jazyka ako integrovaného komunikačného systému, v ktorom potom významnú úlohu získava interpretácia. J. Khol usudzuje, že interpretačné procesy neboli doposiaľ zahrnuté do kategoriálneho systému psychológie (Khol, 1985). Za východiská ľudského správania považuje historickogenetické a nie fylogenetické determinanty, aj keď je len ľažko určiť uzlové body ich predelu. Znakové systémy vmedzeruje medzi materiálneho nositeľa a vlastné psychické procesy. Mozog je prostredníkom myslenia, jeho nástrojom je vřak myseľ, t.j. súhrn obsahov modelov reality a programov operácií myslenia a činností subjektu. Znakový systém teda nemožno stotožniť s obsahom mysle. Hranica medzi doslovnosťou a nedoslovnosťou nie je vymedzená a zodpovedaná. Jazykoveda a logika má tu nevyriešený problém. Konštrukcia pravdivostných definícií filozofmi sa pre vety prirodzeného jazyka nedá urobiť, ak sa prv nepochopí, čo vety znamenajú a čo môžu pri rôznom použití vyjadrovať. Ťažisko figuratívnosti teda nie je v lingvistike a treba odliiť, ktoré aspekty komunikácie dosiahnuté prehovorom sa dosahujú pôsobením významových konvencií jazykového systému a ktoré sa dosahujú nepriamo nejakou figuráciou (Saddock, 1979). Metafora a iné trópy sú vřak pre lingvistiku kruciálne už preto, že figuratívny jazyk je jeden z najdôležitejších a najproduktívnejších zdrojov sémantických zmien.

Oproti tomu L. J. Cohen (1979) vidí základný problém metafory v teórii jazyka a nie reči. Presun priamej reči do nepriamej mení význam, kým pri metafore zostáva význam ten istý. Metaforický význam je preto inherentný vete a nie rečovému aktu. Metaforu treba odlišiť od prirovnania a iných nemetaforických analógií. Lingvistický problém vzniká pri implicitnej figurácii z 1. a 2.

1. Je statočný ako lev.
2. V boji je ako lev.

Implikácia nie je to isté, čo skrytá totožnosť v prirovnaní. Metafora „bohatstvo je zločin“ nie je prirovnanie. Metaforické B z A vzniká preto, že konceptuálne hranice nie sú rigidné, ale pružné a jazyk nám často neposkytuje dostatočný slovník na vyjadrenie zmyslu bohatej zhody vzťahov a analógií domén, ktoré konvencia oddelila (Black, 1979). J. L. Cohen (1979) sa jednako nazdáva, že psychologický problém: ako sa metafora tvorí a chápe — sa nevyrieši, kým sa neobjasní jeho lingvistická podstata. Ako sme však naznačili v našej skoršej štúdií (Šípoš, 1983), existuje zatiaľ len málo pokusov objasniť figuratívny jazyk z lingvistického hľadiska.

Pre metaforu je dôležitý problém doslovného a nedoslovného (preneseného) významu. Rad príkladov nám poskytujú časti tela: ruka, noha, oko, jazyk, ktoré majú vždy „doslovný“ význam a prenesené významy (noha stola, jazyk na topánke a pod.). Psychológovia ovplyvnení generatívnou sémantikou (pozri napr. Clark, Clark, 1977) predpokladajú transformačné operácie z doslovného na prenesený význam, ktoré sa dejú v reálnom čase. Ak napr. povieme: „Musíte otvárať okno“ a máme na mysli „neotvárajte okno“, potom adresát

a) určí doslovný význam prehovoru (pravdepodobne jednoduchou skladbou významov lexém);

b) porovná doslovný význam s rôznymi kontextovými a konverzačnými pravidlami a rozhodne, či doslovný význam je aj zamýšľaný význam;

c) ak sa doslovný význam vymedzí za neprimeraný, použijú sa pravidlá na vymedzenie nepriameho, zamýšľaného významu.

Takýto postup však vyžaduje čas a experimentálne výskumy (pozri Šípoš, 1983) nezistujú významný rozdiel času potrebného na doslovné a nedoslovné pochopenie prehovorov. Usudzuje sa preto (Rumelhart, 1979), že pre ostré odlišenie doslovného a preneseného významu neexistuje kognitívna báza. Pre pochopenie metafory netreba preto postulovať osobitné mechanizmy či už pragmaticky alebo sémanticky motivo- vanej reinterpretácie. Aj vyššie uvedený typ nepriamej žiadosti, ak je v primeranom kontexte, chápe sa tak isto rýchlo, ako doslovný význam. D. E. Rumelhart (1979) preto proces pochopenia stotožňuje s procesom výberu a verifikácie konceptuálnych schém na pochopenie situácie (vrátane jej jazykových zložiek). Už pri čítaní, počúvaní viet sa aktivujú, hodnotia, prijímajú alebo odmietajú.

Základný problém metafory vidí J. R. Searle (1979) vo vzťahu medzi slovným resp. vetným významom a medzi významom komunikátora. Pre metaforický prehovor prijíma tri princípy:

1. V doslovnom prehovore hovoriaci myslí to, čo hovorí, t.j. doslovný význam vety a význam prehovoru komunikátora sú totožné.

2. Vo všeobecnosti doslovný význam vety iba vymedzuje množinu pravdivostných podmienok vo vzťahu k množine predpokladov pozadia, ktoré nie sú súčasťou sémantického obsahu vety.

3. Pojem podobnosti hrá podstatnú úlohu pri akomkoľvek objasňovaní doslovej predikácie.

Teória metafory musí prinajmenšom objasniť, ako je možné povedať „S je P“ a myslieť a komunikovať „S je R“. Zrejme P vyvoláva v mysli význam a pravdivostné podmienky združené s R, čo sa deje na základe mnohých princíпов, napr.:

1. Javy P sú definíciou R: „Jano je obor“ znamená „Jano je veľký“, lebo veľkosť vyplýva z definície obra.

2. Javy P sú styčné s R: „Juro je prasa“ značí, že je špinavý, pažravý a pod.

3. Jav P nie R, hoci vplyvmi kultúry vnímame spojitosť: „Eva je kus ľadu“.

Ide v podstate o problém, ako sa vetný význam dáva do vzťahu s významom komunikátora. Môže ísť o obdobu nepriamej reči, no kým pri nej komunikátor chápe vetný i nepriamy význam, v metafore ide iba o nepriamy význam (Searle, 1979). Usudzuje sa však aj to, že ako niet neomylného testu na riešenie nejednoznačnosti, niet ani spoľahlivého testu na odlišenie metaforického a doslovného významu (Black, 1979).

Z psychologického hľadiska je dôležité, že metafora má aj emocionálnu, noetickú, heuristickú, štylistickú, asociatívnu, subjektívno-hodnotiacu, sémantickú a komunikačnú funkciu. No metaforu nemožno redukovať na rétorickú či štylistickú figúru, lebo jej báza má ontologicko-gnozeologickú povahu (Farkašová, 1984).

Teoretické prístupy k analýze metafory nie sú uspokojivo objasnené. Treba však povedať, že empirický výskum môže byť účinne stimulovaný aj teoretickými východiskami, ktoré umožňujú účinnú operacionalizáciu skúmania daného javu bez všeobecného súhlasu s teoretickými východiskami. Klasickým príkladom je napr. štruktúrna lingvistika, ktorá umožnila výrazný rozvoj psycholingvistiky bez toho, aby ostala plne závislou od úspechov a neúspechov jazykovednej teórie. V tomto zmysle považujeme interakčnú teóriu za osobitne plodnú pre empirický psychologický výskum metafory a súčasné experimentálne úsilie psychológov v oblasti výskumu metafory to aj plne potvrdzuje. Považujeme preto interakčnú teóriu a jej modifikácie za dôležitý heuristický nástroj empirických prístupov k analýze metafory a to napriek tomu, že viaceré aspekty tejto teórie budú neskôr prehodnocované a reanalyzované na základe odlišných úvah bádateľov z oblasti kognitívnych vied vrátane jazykovedy.

TEÓRIE A EMPIRICKÉ VÝSKUMY

Zaoberať sa budeme len novšími výskumami, ktoré sme neuviedli v našom dávnejšom syntetickom článku (Šípoš, 1983). Predovšetkým uvedieme výsledky výskumu, ktoré sú dôsledkom doménovo-interakčnej teórie (Tourangeau, Sternberg, 1982). Uvedení autori analyzujú niektoré vlastné a cudzie výskumy, zväčša ratingového charakteru. Pb napr. posudzovali pojmy z daných domén (vtáky, ryby, lietadlá, vozidlá a pod.) na bipolárnych stupniciach. Iní Pb posudzovali metafory-utvorené pomocou škálových pojmov — na dimenzii primeranosti (aptness) a zrozumiteľnosti. Použila sa aj metóda doplnenia chýbajúceho nosiča u 32 metafor (formou: A je ... medzi C, napr. Orol je ... medzi vtákmi). Štatistická analýza výsledkov naznačuje hypotetický trend, že primeranosť metafory je kladne ovplyvnená medzidoménovou vzdialenosťou a záporne ovplyvnená vnútrodoménovou vzdialenosťou. Získali sa aj niektoré zistenia, podľa ktorých majú tenor a nosič v metafore asymetrické úlohy. Metafora sa posudzuje ako zrozumiteľnejšia, ak jej nosič má v svojej doméne extrémny charakter. Výrazné príznaky nosiča dominujú aj v základe. Pri interpretácii metafor možno usudzovať na tieto fázy: rozklad metafory a zakódovanie jej termínov; vyvodenie náležitých domén; zistenie paralelných štruktúr; zodpovedajúce zhody týchto štruktúr sa zmapujú; porovnávajú sa zahrnuté termíny; metafora sa prípadne reinterpretuje.

M. K. Camac a S. Glucksberg (1984) skúmali problém, či interpretovateľnosť a primeranosť metafory závisí od skôr existujúcich asociačných väzieb medzi témou a nosičom metafory. Podľa dávnejšie formulovanej hypotézy (tzv. asociačnej) sa metaforický vzťah medzi témou a nosičom zisťuje pomocou operácie porovnania príznakov, t.j. odhadom stupňa, v akom sa sémantické príznaky oboch subjektov danej metafory prekrývajú. Potom čím väčšie je prekrytie príznakov, t.j. čím väčšia je sémantická podobnosť, tým je metafora vhodnejšia a ľahšie interpretovateľná. Použili paradigmu lexikálneho rozhodovacieho času. Desiatim vysokoškolským Pb sa podávali rôzne kombinácie dvojíc slov, významových a bezzmyselných. Kombinácie dvojíc s bezzmyselnými slovami mali len výplňovú funkciu. Experimentálnu funkciu mali dvojice slov, ktoré navodzovali tvorbu metafory, alebo ktoré mali charakter najčastejších asociácií podľa asociačných noriem. Úlohou Pb bolo rozhodnúť, či v pároch slov ide o významové slová, alebo o bezzmyselné refazce písmen. Výsledky ukázali, že latencie (RČ) lexikálneho rozhodovania na páry slov vybraté z primeraných a zrozumiteľných metafor neboli kratšie, ako na páry znáhodnených dvojíc slov. Latencie na asociačne združené páry slov boli oproti tomu významne kratšie, ako na znáhodnené páry. Z toho autori usudzujú, že dobré metafory nevyužívajú predexistujúce asociácie. Argumentujú, že metafory, naopak, utvárajú medzi pojmi novú vzťahy. Priemerný RČ na metaforické dvojice bol 0,954; na znáhodnené dvojice 0,971 s; na asociačne združené dvojice 0,782 s. Z toho sa dá usúdiť, že dobré metafory prinášajú nové informácie a to zaujímavým a prekvapujúcim spôsobom.

Viaceré výskumy analyzujú rôzne dimenzie metafor. L. Fainsilber a N. Kogan (1984) skúmali vzťah dimenzie primeranosti, novosti a predstavivosti. Korelácie založené na priemerných ratingoch metafor (45 vysokoškolských posudzovala 75 metaforických viet na šesťbodovej stupnici, vždy len jednu dimenziu) naznačujú, že predstavivosť je

v negatívnom vzťahu s novosťou a v pozitívnom vzťahu s primeranosťou. Spoločná miera novosti a primeranosti (t.j. kvalita metafory) je od predstavivosti nezávislá. Analýza metafor s najvyššími a najnižšími ratingami predstavivosti ukazuje, že predstavivosť je uľahčená percepčno-konfigurálnymi väzbami a sťažená vzdialenými konceptuálnymi väzbami medzi témou a nosičom. V experimente zameranom na porozumenia a posúdenia metafor podľa viacerých dimenzií (zrozumiteľnosť, konkrétnosť, originálnosť, sémantická, blízkosť, estetickosť) za zistilo (Zelman, Šípoš, Horecký, 1985), že jednotlivé dimenzie navzájom vysoko korelujú. Ďalšia štatistická analýza ukázala, že tieto korelácie nepostačujú na objasnenie posudzovania metafor. Pomocou trojvchodovej analýzy rozptylu a faktorovej analýzy sa odkryla závislosť porozumenia a posudzovania metafor od subjektívneho sémantického priestoru i od špecifických interakcií medzi jednotlivými dimenziami a metaforami v tomto priestore. Zrejme musí psychologický výskum metafor popri kognitívnych aspektoch prizerať aj na operačné a hodnotové aspekty jej významu.

Ortonyho model asymetrickej podobnosti medzi zložkami metafory podrobil experimentálnej previerke T. Kusumi (1985). V jeho 1. experimente posudzovalo 35 Pb podobnosť témy a nosiča v 96 metaforických a anomálnych vetách. Iná skupina 32 Pb mala uvádzať príznaky všetkých tém a nosičov a výraznosť príznakov sa merala frekvenciou ich uvedenia. Mnohonásobná regresná analýza ukazuje, že výraznosť spoločných a dištinktvých príznakov dobre predpovedá posudzovanú podobnosť. V jeho 2. experimente malo 28 Pb usporiadať tieto metafory podľa podobnosti témy a nosiča a iná skupina 28 Pb usporadúvala ten istý súbor metafor podľa zrozumiteľnosti a ich vlastnej intenzity záujmu o každú metaforu. Výsledky ukazujú, že adjektíva, ktoré napovedajú (zvýrazňujú) spoločné príznaky, znižujú podobnosť a zrozumiteľnosť, kým adjektíva, ktoré napovedajú dištinktvé príznaky, znižujú podobnosť a zrozumiteľnosť, ale zvyšujú záujem o metaforu. Výsledky sú v zhode s Ortonyho modelom.

Experimenty s tzv. slangovými metaforami (Gibbs, Nagaoka, 1985) ukázali, že tieto sa chápu skôr, ako ich doslovný význam alebo ich neslangové ekvivalenty. Obdobne sa aj lepšie reprodukujú, ako ich doslovné použitie alebo neslangové výpovedové ekvivalenty. Toto zistenie je v zhode s predpokladom, že slang nevyjadruje len propozíčnú informáciu, ale aj postoj hovoriaceho, čím je osobitne dištinktvý a zapamätateľný. Slangové nápovede uľahčujú aj reprodukcii doslovného významu výrazov, aj keď ich význam vôbec nesúvisí s týmto významom. Uvedené zistenia naznačujú, že osobitné pragmatické vlastnosti slangových metafor umožňujú ľahko ich chápať a pamätať si.

Skúmal sa aj komunikačný zámer hovoriaceho na adresáta metafory. Porovnávalo sa pochopenie súboru metafor utvorených básnikmi a súboru syntakticky identických, umele utvorených metafor. Básnické metafory sa posudzovali ako významne zmyslupľnejšie. Taktiež sa posudzovali ako významne ľahšie na interpretáciu. Pri kategorizácii bol počet kategórií pre básnické metafory významne nižší, ako pre metafory umelé. Zistenia podporujú hypotézu, že zámer komunikátora pri štrukturovaní prehovoru pomáha poslucháčovi pri tvorbe interpretácie, pričom adresát využíva dostupný bezprostredný jazykový a mimojazykový kontext (Boswell, 1982).

VÝVINOVÉ HLADISKA

Široký záujem o metaforu sa prejavuje vo vývinových výskumoch. R. M. Billow (1975) skúmal pochopenie metafor z hľadiska kognitívneho vývinu. 50 chlapcom vo veku 5—13 rokov sa prezentovali podobnostné a proporčné metafory a kognitívne úlohy piagetovského typu. Výsledky naznačujú, že pochopenie metafory je typom klasifikačného správania a je silne ovplyvnené vekom a zrením kognitívnych operácií. Významný rast chápania podobnostných metafor vo veku 7—13 rokov sa dá objasniť rozvojom schopnosti konkrétnych operácií. Chápanie proporčných metafor je v úzkom vzťahu s vývinom formálnych operácií. Súčasne sa ukázalo, že rudimentárne formy pochopenia metafor sa vyskytujú u dieťaťa včasnšie, ako sa doteraz predpokladalo. V inom výskume (Reynolds, Ortony, 1980) 7 až 12 ročné deti čítali viacero krátkych poviedok a zo 4 alternatív mali vybrať vetu, ktorá podľa nich najlepšie poviedku ukončuje. Správne alternatívy ukončenia mali figuratívny, alebo doslovný charakter. Pb významne častejšie vyberali prirovnania ako metafory. Taktiež viac správnych volieb bolo vtedy, keď alternatívy špecificky denotovali referent metaforického prirovnania, ako keď mali identitu referenta vyvodiť. Autori usudzujú, že miery pocho-

penia metafor často zamieňajú premenné celkového jazykového výkonu za metaforickú schopnosť. Skúmala sa aj spontánna tvorba metafor u 2 až 6 ročných detí (Billow, 1981). V prirodzených podmienkach jasiel a materskej školy sa zaznamenávali nekonvenčné detské prehovory. Výsledky ukazujú, že metaforické procesy jestvujú už v celkom ranom detstve, najmä pri hre. Sémantické extenzie sú zväčša zámerné a vhodné. Niekedy sú deti schopné formulovať aj ich racionálne jadro.

Viacere zistenia z vývinových výskumov porozumenia a produkcie metafor uvádzajú v svojej prehľadovej štúdii H. Gardner et al. (1978). Tak S. E. Asch a H. Nerlove pri výskume 3—12 ročných Pb s viacvýznamovými adjektívami (sladký, chladný, mäkký) pozorovali, že psychologický význam týchto adjektív (napr. chladný človek) sa pred 6. rokom veku prakticky neuplatnil. Len najstarší Pb boli schopní nájsť spojenie domén „tvrdé veci — tvrdí ľudia“. Obdobné boli aj zistenia viacerých ďalších výskumov N. Kogana, E. Winnera et al., a pod. Viaceré výskumy skúmali pochopenie metafor z hľadiska metaforickej kompetencie a iných kognitívnych kapacít. Tak R. G. Malgady odhalil vzťah medzi schopnosťou interpretovať prirovnania a IQ, čítaním a prospechom. N. Kogan dokumentoval vzťah medzi metaforickou citlivosťou a kvalitou ideí v úlohách s divergentným myslením. M. S. Milchman a K. Nelson zistili iba slabú väzbu medzi figuratívnou schopnosťou a logickým uvažovaním. Veľmi dôležitou je otázka o podstate jazykových a kognitívnych schopností, ktoré sa objavujú v predadolescentnej fáze a ktoré umožňujú dieťaťu prekročiť doslovnú tematickú, alebo konkrétnu interpretáciu a spájať odlišné domény. Tvorba pôvodných metafor je už zložitejšia, ak sa odhliadne od banálnych a lexikalizovaných metafor. V podstate sa pozoruje pokles produkčnej schopnosti v prvých rokoch školskej dochádzky (Billow, Polio a Polio, Rosenberg; podľa H. Gardner et al., 1978).

Skúmal sa aj vplyv veku na tzv. intermodálne metafory, t.j. výpovede, ktorých slová a frázy opisujú zážitky jednej zmyslovej modality v inej modalite. Ide vlastne o syntetické vnímanie. Pb boli vo veku 5, 6, 8 a 10 rokov. Výsledky ukazujú, že deti na všetkých vekových úrovniach chápu vzťahy medzi jasom a výškou tónu (Marks, Hammela, 1982). „Búriace slnko“ napr. sa systematicky posudzuje jasnejšie, ako „šepkajúce slnko“. Synestetické vnímanie môže vychádzať z toho istého zdroja — fenomenologickej podobnosti zmyslových zážitkov rôznych modalít. Nepozorovalo sa však synestetické spojenie medzi výškou tónu a veľkosťou. Dá sa usúdiť, že kým niektoré synestézie môžu byť vrodené, iné sa získavajú až učením. Iný výskum (Vosnadiou, Ortony, 1982) analyzoval schopnosť 3, 4, 5, 6 ročných detí a dospelých rozlišovať medzi doslovným, metaforickým a anomálnym prirovnaním. Výsledky naznačujú, že aj najmladšie deti vedia odlišiť významové prirovnania od anomálnych, 4 a 5 ročné deti aj doslovné od metaforických. Predpoklady pre tvorbu a pochopenie metafor jestvujú teda už v útlej mladosti.

EXTRAPOLÁCIE

Experimentálny výskum metafory sa v súčasnosti dotýka aj najrôznejších iných oblastí psychológie a nastoľuje rad nových teoretických i aplikačných otázok. Ekologické dôsledky má napr. zistenie, že posudky kvality a podobnosti metafory vysoko korelovali pri izolovaných vetách, nekorelovali však, ak boli dobre zapracované do výrazného kontextu (McCabe, 1982). Výskum metaforických procesov u schizofrenikov (Billow et al., 1982) skúmal klinickú a diagnostickú validitu použitia a pochopenia metafor a závislosť ich porozumenia od všeobecnej inteligencie, sociálnej skúsenosti a psychologической úrovne. Hľadajú sa možnosti metaforickej interpretácie umeleckých obrazov (Feinstein, 1982), hudby (Guck, 1982) a pod. Rozsiahle možnosti využitia metafory pre testy kreativity analyzoval J. Kennedy (1985). Zvýrazňuje najmä myšlienku, že ani testy konvergentného myslenia, ani myslenia divergentného nie sú pre tvorivosť relevantné, pretože odrážajú štýl myslenia. Dôležité je nachádzanie neočakávaných súvislostí a práve tu môže nájsť metafora plné diagnostické uplatnenie.

Uvedieme aj výsledky produkcie metafor z nášho výskumu so 40 vysokoškolákmi a 4 mladými básnikmi. Pb tvorili metafory na dané témy. Medzi vysokoškolákmi a básnikmi sa ukázali významné rozdiely tak v proporcii metafor z celkového počtu odpovedí (oproti odpovediam metaforického charakteru), ako aj v proporcii konvenčných metafor. Odpovede básnikov naznačujú výrazný vplyv originálnej tvorivosti. Taktiež hodnotenia kvality metafor kvalifikovanými posudzovateľmi boli výrazne vyššie pre básnickú populáciu. Celkové výsledky poukazujú na významne priaznivejšie

šie hodnotenie prirovnávacích, analogických a hodnotiacich metafor v porovnaní s konvenčnými metaforami. Najvyššie sa hodnotili metafory interakčné. Celkove sa na základe výskumu dá usúdiť, že popri sémantickej pamäti hrá pri tvorbe metafor významnú úlohu epizodická pamäť, ktorá najmä u básnikov umožňuje osobitné prežitie a videnie osobnej skúsenosti (Šípoš, Plichtová, Zeman, 1987).

LITERATÚRA

- Billow, R. M.: A cognitive developmental study of metaphor comprehension. *Developmental Psychology* 11, 1975, 4, 415—423.
- Billow, R. M.: Observing spontaneous metaphor in children. *J. Exp. Psychol.*, 31, 1981, 430—445.
- Billow, R. M., Rossman, J., Lewis-Wolofsky, N., Goldman, D., Palermo, D.: Metaphor processes in schizophrenia: Initial findings. *The Metaphor Research Newsletter*, Vol. 1, No. 3, August 1982, s. 3—4. Adelphi University, N. Y.
- Black, M.: More about metaphor. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and thought*. Cambridge, Cambridge University Press 1979, s. 19—43.
- Camac, M. K., Glucksberg, S.: Metaphors do not use associations between concepts, they are used to create them. *J. Psycholing. Research* 13, 1984, 6, 443—455.
- Clark, H. H., Clark, E. V.: *Psychology and language*. New York, Harcourt Brace Jovanovich Inc. 1977, s. 640.
- Cohen, L. J.: The semantics of metaphor. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and thought*. Cambridge, Cambridge University Press 1979, s. 64—77.
- Fainsilber, L., Kogan, N.: Does imagery contribute to metaphoric quality? *J. Psycholing. Research* 13, 1984, 5, 383—391.
- Farkašová, E.: K niektorým aspektom vzniku a pôsobenia básnických obrazov. *Romboid* 19, 1984, 67—77.
- Feinstein, H.: The metaphoric interpretation of paintings. *The Metaphor Research Newsletter*, Vol. 1, No. 3, August 1982, s. 6—7. Adelphi University, N. Y.
- Gardner, H.: Winner, E., Bechhofer, R., Wolf, D.: The development of figurative language. In: (K. E. Nelson, ed.): *Children's language*. Vol. 1, New York, Gardner Press 1987, s. 1—38.
- Guck, M. A.: Metaphoric responses to music. *The Metaphor Research Newsletter*, Vol. 1, No. 3, August 1982, s. 7—8. Adelphi University, N. Y.
- Kennedy, J.: A place for metaphors in creativity tests. *The Metaphor Research Newsletter*, Vol. IV, No. 2, October 1985, s. 2—4. Adelphi University, N. Y.
- Khol, J.: Interpretační procesy ve struktuře předmětu obecné psychologie. *Čs. psychol.*, 29, 1985, 5, 418—430.
- Kusumi, T.: Similarity between constituent words or phrases of metaphors. Effects of feature salience in comprehending metaphors. *The Japanese Journal of Psychology* 56, 1985, 5, 269—276.
- Marks, L. E., Hammela, R. J.: Children's comprehension of cross-modal metaphors. *The Metaphor Research Newsletter*, Vol. 1, No. 3, August 1982, s. 10—11. Adelphi University, N. Y.
- McCabe, A.: Ecological psychology and figurative language. *The Metaphor Research Newsletter*, Vol. I, No. 4, December 1982, s. 8. Adelphi University, N. Y.
- Mistrík, J.: *Štylistika slovenského jazyka*. Bratislava, SPN 1977, s. 444.
- Palermo, D. S.: Theoretical issues in semantic development. In: S. A. Kuczaj (ed.): *Language Development*, Vol. 1., Syntax and Semantics. Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum 1982, s. 335—364.
- Pavelka, J.: *Anatomie metafory*. Brno, Blok 1982, s. 198.
- Reynolds, R. E., Ortony, A.: Some issues in the measurement of children's comprehension of metaphorical language. *Child Development* 51, 1980, s. 1110—1119.
- Rumelhart, D. E.: Some problems with the notion of literal meaning. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press 1979, s. 78—90.
- Saddock, J. M.: Figurative speech in linguistics. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press 1979, s. 46—63.
- Searle, J. R.: *Metaphor*. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press 1979, s. 92—123.
- Šípoš, I.: Figuratívny význam a sémantická pamäť. *Čs. psychol.*, 27, 1983, 6, 528—536.
- Šípoš, I., Plichtová, J., Zelman,